

AŞIQ ƏLƏSGƏR OBRAZI DASTAN-RƏVAYƏTLƏRDƏ

THE IMAGE OF ASHUG ALASGAR IN THE EPIC TALES

ОБРАЗ АШУГА АЛЕСКЕРА В ЭПОСЕ-СКАЗАНИЯХ

Tural Kamil oğlu ADIŞİRİNOV

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi

tural.adisirinov@mail.ru

Summary

The article looks at the image of Ashug Alasgar, a prominent representative of the Azerbaijani ozan-ashug art of the XIX-XX centuries, in various legends. Ashug narrations related to prominent ashugs are analyzed. In particular, his meeting with Molla Juma, a prominent representative of the Sheki ashug environment, and interesting moments related to this meeting are discussed. In addition, there is a legend about Ashug Alasgar, who was first collected from the Balakan-Sheki region. The possibilities of Ashug Alasgar's influence on the poetry of the region's ashugs are also considered. The legends about Ashug Alasgar can be considered as a valuable source to shed light on the life and interesting moments of the great artist's life.

Key words: Ashug Alasgar, ashug narrations, Molla Juma, dastan, region's ashugs

Резюме

В статье рассматривается образ выдающегося представителя азербайджанского озан-ашугского искусства XIX-XX веков Ашыга Алескера в различных легендах. Анализируются ашугские повествования, связанные с выдающимися ашугами. В частности, обсуждается его встреча с видным представителем ашугской среды Шеки Молла Джума и интересные моменты этой встречи. Рассмотрены возможности влияния Ашуга Алескера на поэзию ашугов региона. Кроме того, существует легенда об Ашыге Алескаре, который впервые был собран из Балакан-Шекинского района. Легенды об Ашыге Аласгаре можно рассматривать как ценный источник, проливающий свет на жизнь и интересные моменты жизни великого художника.

Ключевые слова: Ашыга Алескера, ашугские повествования, Молла Джума, дастан, областные ашуги

Azərbaycan aşıq poeziyasının görkəmli siması Aşıq Ələsgərin 200 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsi ilə bağlı Cənab Prezident İlham Əliyevin 2021-ci il 18 fevral tarixdə imzaladığı Sərəncam Azərbaycan və türk dünyası ədəbiyyatında mühüm tarixi bir hadisədir. Bu tarixi sərəncam qüdrətli söz sənətkarının zəngin poetik

irsinin tədqiqi və təbliği istiqamətində öyrənilməsi işində öz bəhrəsini verəcəkdir.

XIX-XX əsr Azərbaycan ozan-aşıq sənətinin ən görkəmli nümayəndəsi Aşıq Ələsgərdir. Mərhum akademik Yaşar Qarayev çox doğru olaraq yazır: “Peyğəmbərlərdən sonuncusu Məhəmməd peyğəmbər, peyğəmbər aşıqların sonuncusu isə hələlik Aşıq Ələsgərdir” (7). Aşıq Ələsgər sözün həqiqi mənasında qeyri-adi fitri istedadla sahib “haqq aşığı” idi. Ustad aşığın nəvəsi, tədqiqatçı İslam Ələsgər özünü “Haqq aşığı Ələsgər” kitabında qeyd edir: “Aşıq Ələsgər üz-üzə söhbət elədiyi adamın ürəyindən keçənləri duyurmuş. Onun alqışı da, qarğışı da təsirsiz ötüşməzmiş. Haqq aşığı olduğu üçün bəzi şeyləri yuxusunda görmüş. Aşıq Ələsgərin Allaha bağlılığı güclü idi. O şeirlərində Məhəmməd peyğəmbəri, Əlini vəsf edirdi. Hətta onları yuxusunda da görmüş. Aşıq Ələsgərin nəinki aşiq, həm də övliya olduğunu sübut edən bir nəsnə də ölümünü əvvəlcədən hiss etməsi imiş” (4). Aşıq Ələsgərə yuxuda vergi verilməsini tədqiqatçılar onun “Qabaqda” qoşmasındakı “Pir mana göstərdi şah məqamını / Gördüm cəmdə çox cəlalə qabaqda” misralarla əlaqələndirirlər.

Bu barədə Aşıq Ələsgərin nəticəsi Xətai Ələsgərin bir müsahibəsində dediyi fikirlər də maraqlıdır. Xətai Ələsgər qeyd edir ki, Dədə Ələsgər ölümündən bir neçə gün əvvəl Bəşiri çağırır deyir, mən öləcəm, indidən ehtiyatınızı görün. Deyiblər, axı sən heç nəyin yoxdur. Deyir, mən sizə deyirəm, hazırlığınızı görün, sonra peşman olmayın. Ölümünə az qalmış deyir, Bəşir gəlsin, Quran oxusun. Üçüncü salavatı çəkəndə Ələsgər dünyasını dəyişir. Aşıq Ələsgər haqqında daha bir maraqlı əhvalat evinin yanmamasının ona əyan olması idi. 1918-ci ildə erməni-müsəlman münafişəsində Aşıq Ələsgər külfəti ilə Göyçədən Kəlbəcərə köçür. Bir müddət sonra ona xəbər gəlir ki, hamının evini yandırılar. Ələsgər deyir, mənim evim yanmaz. Deyirlər, gözümüzlə gördük, sən evinin bacasından tüstü çıxırdı. Ələsgər deyir, mümkün deyil, çünki, mən yayın istisində ağzı oruclu evimin dirəklərini Kəlbəcərdən Göyçəyə təkbaşına gətirmişəm. Mən o evi Allahın evi kimi tikmişəm. Doğrudan da elə idi. Ələsgərin evinin ortasındakı dirəyin ətrafına qarğı-qamış yığıb od vurublar, qarğı-qamış yanıb, dirəyə od keçməyib. Onlar Göyçəyə təzədən qayıdanda, görürlər, doğrudan da hamının evi yanıb, onun evi yox.

Qeyd etdiyimiz bu əhvalatların hər biri Dədə Ələsgərin haqq aşığı, övliya olduğunu, onun Allah tərəfindən seçilmiş biri olduğunu bir daha

göstərir. Özünün əxlaqı, davranışı, xasiyyəti ilə hamıya nümunə olan bu azman sənətkar el arasında böyük şöhrət qazanmışdır. Aşıq Ələsgərin böyüklüyü ondadır ki, şöhrəti onun fitri-istedadını kölgədə qoymadı, əksinə ömrü, yaradıcılığı ilə necə qüdrətli söz ustadı olduğunu bütün varlığıyla sübut etdi. Azərbaycan aşıq sənətinin formalaşmasında və inkişafında şübhəsiz ki, böyük Aşıq Ələsgərin danılmaz rolu vardır.

Görkəmli aşığın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı yaranmış söyləmələr iki qismə ayrılır: real həyatdakı hadisələr əsasında yaradılmış dastan-rəvayətlər; xəyalən yaradılmış “dastan”lar. Aşıq Ələsgər haqqında yaradılmış dastan-rəvayətlər onun sağlığında az qala əfsanələşməsindən, şəxsiyyətinə və yaradıcılığına olan böyük sayğıdan irəli gəlir. Bu dastan-rəvayətlər böyük sənətkarın ömür yoluna, həyatı ilə bağlı maraqlı məqamlara işıq tutmaqda dəyərli qaynaq kimi təsbit edilə bilər.

Aşıq Ələsgər irsinin tədqiqatçısı, aşığın nəvəsi İslam Ələsgər “Ələsgər ocağı ilə bağlı yaradılmış dastan və rəvayətlər haqqında” kitabında yazır: “Aşıq Ələsgərin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı xalq arasında müxtəlif məzmunlu söz-söhbətlər mövcuddur. Bunların bir qismi Ələsgərin həyatında baş vermiş hadisələr və bu hadisələr səbəbilə deyilmiş şeirlərdən ibarətdir. Dastan söyləyən aşığın bir az bəzək-düzəyi olsa da, bunlar sənətkarın həyat və yaradıcılığını öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu əhvalatlar Ələsgərin gənlik illərindən başlayaraq xronoloji ardıcılıqla ömrünün son illərinə qədər onun həyatının müəyyən məqamlarını əks etdirir. Aşığın həyatı ilə əlaqələndirilərək söylənilən hadisələrin bir qismi isə reallıqdan çox uzaqdır. Burada nağıllanan əhvalatlar ağılasığmayan uydurmələrdən quraşdırılıb. Bunların bir çoxunda hamıya məlum olan hadisələr bilərəkdən təhrif edilib” (3).

Aşıq Ələsgər Azərbaycan və ümumtürk dünyasının aşıq sənətini yaşadan və əbədiləşdirən nəhəng söz ustadlarından biridir. Aşıq Ələsgərin böyüklüyü ondadır ki, o heç kəsi təkrar eləməmiş, qeyri-adi, fitri istedadı və söz sənəti ilə aşıq ədəbiyyatında öz möhrünü vurmuşdur. Maraqlı bir məqam da ondadır ki, Aşıq Ələsgərin şeirləri yazılı şəkildə bizə gəlib çatmayıb. Onun şeirləri şagirdlərinin hafizəsindən toplananlar, Aşıq Ələsgəri görmüş şəxslərdən eşidilənlərdir. Aşıq Ələsgər yazı-poza bilməsə də, dövrünün elmlərindən xəbərdar olması poeziyasında aydın hiss olunur.

Qeyd edək ki, ilk dəfə onun şeirlərini folklorçu Hümət Əlizadə yazıya alıb və bu şeirləri bir neçə dəfə çap etdirib. Həmin toplularda

onun çox şeiri yoxdur və yaxud təhrif edilmişdir. Məsələn, Hümmət Əlizadə dövrün tələbinə uyğun olaraq şeirlərdəki dini adları dəyişdirməli olub. 1946-cı ildə folklorçu-alim Əhliman Axundov “Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı” mövzusunda dissertasiya müdafiə edir. Tədqiqatçı İslam Ələsgərin qeyd etdiyinə görə, həmin dissertasiyada kifayət qədər səhvlər var. Aşıq Ələsgər haqqında ən mükəmməl tədqiqat işi İslam Ələsgərin “Haqq aşığı” kitabıdır. Bu kitab Aşıq Ələsgər irsinin öyrənilməsi işində qiymətli mənbədir.

Tədqiqatçıların araşdırmalarından və xalq arasında dolaşan rəvayətlərdən görünür ki, aşığın ömür yolu keşməkeşli və çətin keçmişdir. Aşıq Ələsgər dastan yaratmayıb. Lakin özü də qeyd edir ki, mənim başıma gələn hadisə və rəvayətlərin hər biri bir dastandır. Oğlu Bəşirin Aşıq Ələsgərin xalası oğlu Molla Rəhimi təsadüf nəticəsində öldürməsi, Aşıq Ələsgərin məşhur şeyirdi Aşıq Nəcəfin ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətl edilməsi – bunların hamısı ustad sənətkara mənəvi zərbə vurmuşdur.

Aşıqla bağlı dastan-rəvayətlər İslam Ələsgərin tərtib etdiyi “Aşıq Ələsgər. Əsərləri” kitabında “Dastan-rəvayətlər” başlığı altında verilib. Həmin dastan-rəvayətlər bunlardır: “*Ələsgərlə Səhnəbanı*”, “*Aşıq Ələsgər Yanşaqda*”, “*Aşıq Ələsgərlə Şəmkiqli Aşıq Hüseyinin görüşü*”, “*Aşıq Ələsgərin Qarabağa toy səfəri*”, “*Anaxanımın küsməyi*”, “*Aşıq Ələsgərin Şınıq səfəri*”, “*Aşıq Ələsgərlə Şair Nağı*”, “*Aşıq Ələsgərlə Həcər xanım*”, “*Aşıq Ələsgərlə Dəli Ali*”, “*Bəşirin Molla Rəhimi vürması*”, “*Qoca baxım*”, “*Dəyirmançı aşığı*” (2, 195).

Adını qeyd etdiklərimiz arasında xüsusən “*Bəşirin Molla Rəhimi vürması*” (2, 322) dastan-rəvayətindən danışaq. Bu rəvayətdəki məqamlar Aşıq Ələsgərin həyatında çox dərin iz buraxmışdır. Rəvayətdə qeyd olunur ki, bir gün Aşıq Ələsgər, qardaşı Xəlil, xalası oğlu Molla Rəhim və onun oğlu Mikayıl yol gedirmişlər. Bəşir yoldaşları ilə təzə aldığı tufəngi yoxlamaq qərarına gəlir. O, uzaqdan, haradasa iki kilometr məsafədən atasığilin yolla getdiyini görür və dostları ilə qərara gəlir ki, gülləni yoxlamaq üçün onların başının üstündən atsın, əgər səs onlara çatsa, deməli yaxşı silahdır. Bəşir nişan alıb atır, Abdulla adlı dostu Bəşirin qolundan çəkir ki, atma, birdən onlara dəyər. Silahın istiqaməti azca dəyişir, güllə düz Molla Rəhimin onurğasından dəyir. Rəhim yıxılır. O, yıxılan kimi Bəşir qışqırır ki, dədəmi vurdum! Xəlil kəndə xəbər verməyə qaçır, yolda Bəşirlə rastlaşır. Bəşir deyir, güllə Ələsgərə dəymiş olsa, özümü öldürəcəm. Amma

Xəlil yaralananın Molla Rəhim olduğunu deyir. Ondan sonra Bəşir atını minib qaçır, evə gəlmir. Molla Rəhim dərhal ölmür, bir neçə gün xəstə yatır, hətta Bəşiri bağışlayır. O qohumlarına, oğluna deyir ki, bu mənim qismətimdir, mənə görə küsülü qalsanız haqqımı halal etməyəcəm. Rəhimin gözünün qabağında oğulları Aşiq Ələsgərlə öpüşüb-görüşürlər. İki gündən sonra Molla Rəhim canını tapşırır. Ölənə yaxın Aşiq Ələsgərə deyir, mən sənin səsinə doyunca qulaq asa bilmədim mənə sazla oxu. Aşiq Ələsgər məşhur “Kəsildi” qoşmasını Molla Rəhimin qarşısında ağlaya-ağlaya söyləyir.

Aşiq Ələsgər aşiq ədəbiyyatımızda çoxsaylı yetirmələri ilə məktəb formalaşdırmış, gələcəyin el şairlərinə ciddi təsir göstərmişdir. Aşiq Ələsgər yaradıcılığının təsir izləri Balakən-Şəki bölgəsinin aşıqlarının şeiriyyətində də hiss edilir. Bölgənin görkəmli aşığı Molla Cüməylə Aşiq Ələsgərin ədəbi əlaqələri olmuşdur. Molla Cümənin Aşiq Ələsgərlə deyişməsi haqqında el arasında rəvayət geniş yayılıb. Bu görüş rəvayətə əsaslansa da maraqlı bir faktı demək yerinə düşərdi. Şəki rayonunun Aşağı Göynük kənd sakini Umarov Şərif Osman oğlunun (Molla Şərif) dilindən 1978-ci ildə Molla Cümənin nəticəsi Elman Əzizovun lentə yazdığı yazıda maraqlı məqamlar diqqətçəkicidir. Molla Şərifin dediyinə görə bu görüş 1878-ci ildə Gəncə qəzasında baş tutub. Görüş-deyişmədə Ələsgərin şagirdləri Aşiq Hüseynalı, Aşiq İsa, Aşiq Qiyas, Aşiq Paşa, Aşiq Sadıq, Aşiq Mikayıl iştirak edib. Molla Cümə Aşiq Ələsgərin və şeyirdlərinin yaşadığı ocağa gəlib çıxır. Əvvəlcə Molla Cüməni şeyirdləri yoxlamaq istəyir. Molla Cümə hazır cavablığı ilə onları pərt eləyir. Bu, Ələsgərin xoşuna gəlir. Aşiq Ələsgər soruşur ki, hardan gəlib hara gedirsən? Molla Cümə hamımızın bildiyi məşhur “Gəlirəm” qıfılbandı söyləyir. Ələsgərin şeyirdləri qıfılbandı açma bilmir, sazlarını Molla Cüməyə vermək istəyirlər, ancaq Molla Cümə götürmür. Deyir ki, mən bura saz yığmağa yox, söz öyrənməyə gəlmişəm. Aşiq Ələsgərlə Molla Cümə üç gün üç gecə deyişirlər. Onlar bir-birini bağlaya bilmir, sonda əl verib görüşüb, bir-birinin sazını öpüb qardaş kimi ayrılırlar. “Gəlirəm” rədifli bu tənqis qıfılbandın açmasını Şərif Umarovun dilindən Molla Cümənin nəticəsi Elman Əzizov qeydə alıb.

Ağalar xəbər alsanız,
Bilin mən hardan gəlirəm.
Cəsədim od tutub yanır,
Çıxıban nardan gəlirəm.

- *Cəhənnəmdən, od-alovun içindən azad olmaq, qurtarmaq mənasında verilir.*

Mənsur təkə müsəxxərdim,
Qurtarıb dardan gəlirəm.

- *Zəbt olunmuş, silah gücünə ələ keçirilmiş, alınmış, dara düşmüş mənasında.*

Bir şəhərə yolum düşdü,
Sultanı çıxmış başa da.
- *Qurani-Kərim nəzərdə tutulur.*

Qabağında əl bağlayıb,
Qalmış yüz on dörd paşa da.
- *Quranın 114 surəsi.*

Altı min iki yüz otuz doqquz,
Bayraq var yanaşada.
- *Quranda ayələr.*

Yetmiş yeddi min doqquz yüz otuz dörd qoşun
- *Quranda kəlmələrin sayı.*

Otuz qapıdan keçibən,
Mən o şəhərdən gəlirəm.
- *Quranda 30 güz (hissə).*

Bir qarıynan bir qoca,
Əyləşmişlər xanasında.
- *Gecə-gündüz.*

İyirmi dörd gəlin vardır,
Həm onların binasında.
- *Sutkanın 24 saati.*

Hər gəlinin altmış uşaq
Düzülübdür sinəsinə.
- *Saatın 60 dəqiqəsi.*

On beş, on beş süd əmərlər.
- *1 saatın 60 dəqiqəsinin 4 on beş dəqiqələri.*

Dörd məmə var arasında.
- *Ayın 4 həftəsi.*

Bir əjdaha kəsdi yolum,
Gördüm on iki başı var.
- *İlin 12 ayı.*

Hər başında birdir ağız
Ağzında otuz dişi var.
- *Ayın 30 günü.*

Hər kəllədə dördür gözü.
- *İlin 4 fəslü.*

Qabağında yazılıbdır,
Üç yüz altmış yaşı var.
Qorxma deyib mərd yerişli,
Cəlil Cabbardan gəlirəm.
- *İlin 360 günü.*

Bir bəzircan seyrə çıxmış.
Doxsan doqquz qul dalınca
- *Doxsan doqquz dənəli təsbeh.*

Gündə beş vaxt iş işlərlər.
- *Gündə beş vaxt namaz.*

Ta İsrafil sur çalınca.
- *Qiyamət günü İsrafil mələyin sur çalması nəzərdə tutulur.*

Bir şah qırar öz qoşunun,
Təki özü tək qalınca
Arif olan bu suala,
Cavab verər kamalınca
Mən Cümədə xəvər çoxdur,
Gəzib diyardan gəlirəm.
- *Əzrayıl Mələk nəzərdə tutulur (1, 519).*

Bölgədə yaşayan Əliabad aşıqlarının son nümayəndəsi Aşıq Camalın şeirlərində Dədə Ələsgər yaradıcılığının təsiri və izləri açıq duyulur. Əliabad kəndinin sakinləri arasında belə rəvayət olunur ki, Aşıq Camal Molla Cüməyə ustadlıq da edib. Aşığın yaradıcılığında diqqəti çəkən məqam onun “Niyə döndü” şeiridir. Bu şeir Aşıq Ələsgərin məşhur “Üzün məndən niyə döndü” şeirinə nəzirə olaraq yazılıb. Maraq kəsb edəcəyi üçün aşığın şeirini olduğu kimi təqdim edirəm:

*Ay mənim nazlı dilbərim,
Üzün məndən niyə döndü?
Orta boylum, qələm qaşım,
Üzün məndən niyə döndü?*

*Durna gözlüm, güldən göyçək,
Alnın üstü burma-birçək,
Sinən bağıdır, açıb çiçək,
Üzün məndən niyə döndü.*

*Aşiq Camal yardan yaralı,
Sazi qəşəng, səsi məzəli,
Günahım nədir, nazlı yarı,
Üzün məndən niyə döndü (5, 364).*

Yerinə düşmüşkən qeyd etmək lazımdır ki, “Niyə döndü” gəraylısının başqa bir variantı da “Koroğlu” dastanında Koroğlunun dilindən Nigar xanıma xitabən deyilib.

Bölgədə yaşayıb yaratmış Muxaxlı Aşiq Ramazan, Qaxlı Aşiq Hüseyn, Əliabadlı Aşiq Hüseyn, Aşiq Camal və b. yaradıcılığında da Aşiq Ələsgərin böyük təsiri olmuşdur. Aşiq Ələsgər nəinki Göyçə aşiq mühitinin formalaşmasına, həmçinin respublikadakı digər aşiq mühitlərinə də ciddi təsir etmişdir. Bu baxımdan Aşiq Ələsgər yaradıcılığı Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında bir məktəb kimi götürülə bilər.

Balakən-Şəki bölgəsinin ən nüfuzlu aşığı Varxiyanlı Aşiq Məhəmməd (1770-1860) olmuşdur. Varxiyanlı Məhəmməd M.P.Vaqifin Şuşada açdığı məktəbdə 2 il təhsil alıb. Professor Paşa Əfəndiyevin tədqiqatlarında onun 1770-1860-cı illərdə yaşadığı qeyd olunur. Varxiyanlı Aşiq Məhəmmədi 1860-cı ildə Gürcüstanın Səbətəli kəndində toy məclisində erməni aşığı Aşiq Donunu deyişmədə udduğu üçün ermənilər toydan sonra yeməyinə zəhər qataraq 2 şəyirdi ilə birgə öldürmüşlər.

Aşiq Ələsgərin yaradıcılığına bu azman aşiqin böyük təsiri olmuşdur. Aşiq Ələsgər məşhur “Tellərin” şeirini Varxiyanlı Aşiq Məhəmmədin eyniadlı “Tellərin” gəraylısına nəzirə olaraq yazıb. Marağ kəsb edəcəyini nəzərə alaraq Aşiq Məhəmmədin “Tellərin” gəraylısını təqdim edirik. Aşiq Məhəmmədin bu gəraylısı Qara Namazovun “El çələngi” (xalq şeirindən seçmələr) kitabında öz əksini tapıb.

*Xəbər almaq ayıb olmaz,
Nədəndi qısa tellərin,*

*Yoxsa aşığın ölübdü?
Batıbdı yasa tellərin.*

*Uca dağlar ucası tək,
Şahmar ilan sucası tək,
Yaşılbaş əyricəsi tək,
Sənin də əsə tellərin.*

*Məhəmmədəm, yana-yana,
Yandı bağrım, döndü qana,
Çapar sala Gürcüstana,
Firəngi basa tellərin (6, 250).*

Beləliklə, Aşiq Ələsgərlə bağlı yaranan dastan-rəvayətlər böyük sənətkarın ömür yoluna, həyatı ilə bağlı maraqlı məqamlara işıq tutmaqda dəyərli qaynaq kimi təsbit edilə bilər. Bu dastan-rəvayətlər Aşiq Ələsgər sənətinin dərin sufi köklərə bağlı olduğundan xəbər verir.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan folklor antologiyası. XVIII kitab. Şəki folkloru. Bakı, "Nurlan", 2008, 536 səh.
2. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı. "Şərq-Qərb", 2004, 400 səh.
3. İslam Ələsgər. Ələsgər ocağı ilə bağlı yaradılmış dastan və rəvayətlər haqqında. Bakı, "Nurlan", 2007, 188 səh.
4. İslam Ələsgər. Haqq aşığı Ələsgər. Bakı, "Maarif", 1999
5. Region folklor antologiyası. (Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 512 səh.
6. Qara Namazov. El çələngi.(xalq şeirindən seçmələr). Bakı, 2004, 398 səh.
7. Yaşar Qarayev. Göyçəyə gedən yol folklorından keçir. Azərbaycan folklor antologiyası. III kitab, Göyçə folkloru. Bakı, "Səda", 2000